

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
XIX

Neőir Heyeti — Editorial Board

Halil İNALCIK — Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY — İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER — A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XIX

İstanbul - 1999

Gazi Hüsrev Bey vakfından olan handa bir yerel zaviye de vardır (s. 112). 1561'de Pojega varoşlarında Ulama Paşa'nın da bir zaviyesi bulunduğundan bahs olunmaktadır (s. 244).

1949 Zagreb doğumlu genç araştırmacı ve tarihçi Nenad MOACANIN'in yukarıda kısmen tanıtılabilen kitabı Osmanlı Tahrir Defterleri üzerindeki çalışmalara büyük bir katkıdır. Son yıllarda Türkiye'de de özellikle Anadolu'da bulunan idarî birimlere ait beylerbeyilik veya sancaklar ile ilgili pek çok araştırmalar yayınlanmakta, hatta bizzat Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün tıpkı basımı ile birlikte çevrî yazılı metinlerinin ve dizinlerin de yer aldığı Tahrir Defterleri yayınlanmaktadır, 166, 387, 438 numaralı icmal defterleri gibi. Bununla beraber, Balkanlardaki birimler üzerinde sıhhatli çalışmaların ancak o yörelerin bilim adamlarının ve araştırmacılarının himmetini beklediği de âşikârdır. MOACANIN'in eseri bu bakımdan çok önem taşımaktadır.

Nejat GÖYÜNÇ

Michael KEMPER, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889. Der islamischen Diskurs unter russischer Herrschaft*. (Tataristan ve Başkirdistan'da Meşâyih ve Ulemâ, 1789-1889. Rus Hükümlerliği Altında İslâmî Tartışmalar). Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1998, 516 S.

Bochum Ruhr-Universitesinde Prof. Dr. Reinhard Schulze idaresinde 1997'da tamamlanmış bir doktora tezi olan bu çalışma ele aldığı konunun özgünlüğü ve birincil kaynaklara inen etraflı bir araştırma olması itibariyle dikkat çekmektedir. Çalışma 5 ana bölüm, giriş ve sonuç kısımlarından oluşmakta, geniş bir kaynak ve literatür kısmı eseri tamamlamaktadır.

18. yüzyılın sonlarında, bugünkü Tataristan ve Başkirdistan topraklarını ihata eden orta Volga ve güney Ural bölgelerinde İslâmî bilimler ve edebiyat alanında önemli bir gelişme yaşanmıştır. Birçok şehirlerde ve köylerde camiler ve medreseler açılmış, 1789'de Ufa'da merkez müftülüğü ihdas edilmiş, 1801'de Kazan'da bir matbaa kurulmuş, Arapça ve Türk dillerinde gelişen dinî edebiyat klasik Arap edebiyatının hemen hemen bütün dallarını kucaklayan bir canlanma meydana gelmiştir. Meşâyih ve ulemânın dinî ve dünyevî sahalarda çeşitli konulardaki müzakereler ve münazaraları Volga ve Urallar arasındaki tüm bölgede yaygınlık kazanmıştır. Bu tartışmalar çalışmada bunların yazmış oldukları eserlerden hareketle ortaya çıkarılmaktadır. Dolayısıyla, seçilmiş 15 kadar müellifin ilâhiyat, tasavvuf, ahlâk, fıkıh, tefsir, ayrıca tarih, seyahatnameler ve edebiyat gibi geniş bir yelpazeye yayılmış bulunan eserlerinin incelenmesine teşebbüs edilmiş bulunmaktadır: Kazan müftüsü Muhammedcan b. al-Hüseyn, Habibullah el-Urivî, müfti Abdüsselam b. Abdurrahim, Niyazkulu et-Turkmanî, Faydhan el-Kabulî, Taceddin b. Yalçıgöl el-Başkurdî, Nimetullah b. Ömer el-Utarî,

- Hibetullah b. Seyyitbattal el-Kargalî, Abulmanih el-Kargalî, Abdurrahim el-Bulgarî, Abdünnasır el-Kursavî, Şerafettin el-Bulgarî, Fethullah el-Urivî, Muhammed Ali el-Çukurî, Bahaddin Veyszâde, Şihabettin el-Marcanî bunlar arasındadır.

Rus hükümetinin özellikle 1870'den sonra müslümanların eğitim sistemlerine müdahale etmeye başlaması, Ruslaştırma siyasetinin bir girişimi olarak algılanmış ve red edilmiş olmakla beraber, 1789-1889 yılları arası, dolayısıyla Hicrî 13. yüzyıl ele alınan bölge için İslâmın serbestce yaşandığı ve tartışıldığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. İnceleme konusunun 1889 ile sınırlandırılması Tatar-BaşkirD ilim dünyasının önemli isimlerinden Şihabettin el-Marcanî ve Muhammed Ali el-Çukurî'nin vefatına denk düşmesi ile ilgilidir. Bu tarihten itibaren kendini gösteren ve "*Usûl-i cedîd*" adı verilen eğitim hareketi Rusya müslümanları için yeni bir devir açar ve İslâmî olmaktan ziyade Avrupâî değerler içermesi itibarıyla de bu çalışmanın kapsadığı saha dışında bırakılmıştır. (Bu konu ile ilgili yeni bir çalışma olarak bk. Ahmet Kanlıdere, *Reform within Islam. The Tajdid and Tadid movement among the Kazan Tatars (1809-1917). Conciliation or Conflict?*. Eren yayınevi, İstanbul 1997).

"*Mollar, Müftüler ve ilimlerin hamileri. İslâm cemaatinin müesseseleri*" adını taşıyan birinci bölümde (s. 18-79) genelde 16. yüzyıldan itibaren Rus hükümlanlığı altında yaşamaya mecbur kalan müslümanların temessülleşme tazyikine karşı tutumları ve cemiyet hayatındaki değişimleri ele alınmakta, İslâm ulemâsının meydana gelen yeni şartlara gösterdiği uyum, bölgenin ticarî gelişmeleri ve müteşebbisleri, II. Katharina zamanında müslümanlara karşı takib edilen siyasetteki yumuşama, 1789'da Ufa'da açılan "*Mahkeme-i islâmiyye*" ve 1801'de Kazan'da faaliyete geçen Matbaa ve dinî ağırlıklı olarak basılan eserler, bu bölümün ilk kısmında ele alınan konulardır. Bölümün ikinci kısmında Müfti olarak atanan Muhammedcan b. Hüseyin (1789-1824) ile başlayan, müslümanların Rus hükümeti gözetimindeki bir dinî müessese kanalıyla yönlendirilmesi devri, Kazan'daki resmî ulemânın faaliyetleri ve eserlerinin tanıtımıyla sürmekte ve Muhammedcan'dan sonraki müftülerin etkinliklerine ve bunların metbu hükümetle olan ilişkilerine yer verilmektedir.

İkinci bölümde, tarikatların dışında ve içinde kalan meşâyih tarafından sürdürülen yazım hayatı ve eserleri ele alınmakta, bunların içerikleri benzer konu ağırlıkları içinde karşılaştırılmalı olarak sorgulanmaktadır (s. 82-212). Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısında *Nakşibendi-Müceddidiyye* tarikatı bölgenin hakim tarikatı olarak ortaya çıkmakta, 19. yüzyılın başlarında ise bölgenin hemen bütün meşâyih ve ulemâsı bu tarikatın mensubu olduğu gözlenmektedir. Daha önceki devirlerde ise bölgeye *Yesevî* tarikatı ağırlıklı bir düşünce dünyasının hakim olduğu tesbit edilmektedir. Ulemâ ve meşâyihin çeşitli meseleler karşısındaki düşünce ve tartışmaları dolayısıyla bu çizgide takib edilmekte ve değerlendirilmektedir. Tasavvuf yanında içinde yaşanan siyasî coğrafyanın öne çıkarttığı meseleler üzerindeki hararetli tartışmalar bu bölümün ağırlıklı olarak işlediği konudur. 16 ve 17. yüzyıl Osmanlı dünyasında önemli

tartışmalara yol açan Birgivî ve Kadızadeliler hareketinin bölgenin fikir dünyasının oluşumunda önemli etkiler icra ettiği ve tartışmalar arasında büyük bir yer tuttuğu ayrıca ayrıntılı olarak işlenmektedir (s. 147-172). *Ahlâk* üzerinde tartışılan başlıca konulardan biridir.

Üçüncü bölüm, "*İlahiyat ve Fıkıh ilmi alanındaki tartışmalar, 1789-1850*" başlığını taşımaktadır (214-313). Volga-Ural bölgesinde 18. ve 19. yüzyılın başlarındaki eğitim faaliyetleri, medreseler ve meşâyih ve ulemânın bu konudaki tartışmaları yazılmış olan eserlerin ışığında takib edilmektedir. *İctihâd* ve *Taklîd* konusu dışında, geniş bir coğrafyanın ortaya çıkardığı bir mesele olarak 'isâ, ehl-i kitâb olarak hristiyanların durumları, Volga-Ural bölgesinin *Dârü'l-islâm* sayılıp sayılmayacağı, cum'a ve bayram namazlarının kılınıp kılınmayacağı, hristiyanların kestikleri etlerin yenilmesi, gündelik hayatta onlara benzer davranışlar sergilenmesi, âdet ve giyim-kuşamlarının benimsenmesi ve bu gibi tartışma konuları, müslüman olmayan bir idare altında yaşamak zorunda kalan islam cemaatinin karşı karşıya kaldığı meseleler olarak ilgi çekici tartışmalara yol açmış görülmektedir.

Dördüncü bölüm, "*19. yüzyılın ilk yarısında İslâm ve 'Volga-Bulgar' Tarih Bilinci*" başlığını taşımaktadır (s. 316-358). Burada özellikle, Taceddin b. Yalçıgul el-Bulgarî'nin "*Târîhnâme-i Bulgar*"ı, Hüsameddin b. Şerafeddin el-Bulgarî'nin "*Tevârîh-i Bulgariyye*"si ele alınmakta ve bu tür eserlerin dinî tarihyazıcılığı veya tarihsel metinler haline sokulmuş ahlâkî eserler olduğu vurgulanmaktadır.

Beşinci bölüm, "*İçe kapanma ve dışa açılım arasında: Rus meydan okuyuşuna üç İslâmî cevap, 1850-1889*" başlığını taşımaktadır (s. 360-465). Bölümün giriş kısmı anahatlar halinde Volga-Ural müslümanlarının Rusya tarafından sürdürülen reformlar karşısındaki tutumunu ele almaktadır. Zikredilen tarihler arasında özellikle ekonomik alanda kendini gösteren gelişmeler, Rusya'nın Taşkent (1865) Buhara ve Hive (1868) ve Hokand (1876) hanlıklarına son veriş ile gelişir ve Volga-Ural müslümanlarını iktisadî ve kültürel hayattaki durumlarında önemli değişiklikler meydana getirmeye başlar. 1870'den sonra Rus hükümetinin müslüman okulları doğrudan kontrolü altına almaya teşebbüs etmesi, ruslaştırma ve misyonerlik faaliyetlerine kuvvet verir. Bu tür eylemlere karşı gösterilen direniş ise yüzyıl boyunca devam eder. Muhammed Ali el-Çukurî (1826-1889), Bahaeddin Veyszâde (öl.1893), Şehabeddin el-Mercanî (1818-1889) gibi müslüman aydınların tepkileri, eserleri ve görüşleri bölümün diğer kısımlarında etraflı bir şekilde ele alınır.

Bölge meşâyih ve ulemâsının Osmanlı devleti ile ilişkili olduklarına dair mevcut işaretler, bu konunun müstakilen araştırılması zaruretinin ortaya çıkartmaktadır. Hac vesilesi ile İstanbul'a gelen pekçok meşâyih ve ulemâ yanında III. Selim zamanında İstanbul'a gelerek Selimiye'de yapılan askerî kuruluşlar yakınında kendisine bir tekke inşa edilen ve "*Selimiyye Şeyhi*" olarak şöhret bulan, telif ettiği "*Risale-i Medeniye*" ünvanlı eserini padişah'a ithaf eden Nimetullah b. Ömer el-Utarî (öl. 1816/17) bunlardan sadece biridir.

Eserin nihayetinde yer alan geniş bibliyografya, konunun ana kaynaklarını ifşa etmesi bakımından da okuyuca ve araştırmacıya önemli ipuçları vermektedir. Batı dilleri dışında kaynak dili olarak Arapça, Farsca, Türk dilleri ve Rusça kullanan yazarın bu donanımı, sadece Anadolu Türkçesi ile bölgeyi araştırmaya kalkışan ve Orta Asya Türk-Müslüman dünyası uzmanı geçinen tarihçilerimizin içinde buldukları büyük zafiyeti çok çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir.

Kemal BEYDİLLİ

Klaus KREISER, *Istanbul und das Osmanische Reich: Derwischwesen, Baugeschichte, Inschriftenkunde*, Analecta Isisiana XIV, Istanbul 1995, 276 s.

Ünlü Alman Türkolog Prof. Klaus Kreiser'in Osmanlı tasavvuf hayatı, çeşitli Osmanlı binaları ve kitâbeleri ile ilgili kaleme aldığı makalelerini biraraya getiren kitab, ikisi daha önce yayınlanmamış 18 çalışmayı içeriyor.

"Die Derwische im Spiegel abendlaendischer Reiseberichte" başlıklı ve ilk kez bu kitapta neşredilen ilk çalışma (s.1-20), Avrupalı seyahatçıların Osmanlı dervişleri ile ilgili gözlemlerini ele alıyor. Seyahatnamelerin, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Avrupa'nın Osmanlı tarikatları ile ilgili temel bilgi kaynağı olduğunu belirten yazar, Avrupalı seyahatçıların dönemin tasavvuf hayatına dâir ilgi çekici gözlemlerinden de misâller veriyor. Dervişlerin dış görünüşü, tütün ve uyuşturucu madde mübtelâlıkları, geçim şekilleri, halkın gözündeki konumları ve devlet ile olan ilişkileri gibi konularda yoğunlaşan bu bilgiler, Osmanlı kaynaklarına ilâve mahiyetinde değerlendirilebilir. Ancak Kreiser'in de belirttiği gibi seyahatname literatüründeki en önemli eksiklik, müelliflerin çoğu zaman farklı tarikat mensubu dervişler arasında bir ayırım yapacak yeterli bilgiye sahip olmamaları gözüküyor. Dikkat çeken bir diğer husus ise, kafalarında Avrupa'daki dinî hayat ve teşkilât bulunan seyahatçıların, Osmanlı dervişleri ve dinî hayatını anlatırken Avrupa terminolojisinden istifade etmeleridir. Böylece dolaylı da olsa dönemin Osmanlı dervişleri ile Avrupalı muadilleri arasında bir mukayese imkânı da doğuyor.

"Zur inneren Gliederung der osmanischen Stadt" adlı ikinci makalede ise (21-35), 'Osmanlı şehri' kavramı ve öğeleri inceleniyor. Yazılış tarihi itibarıyla (1974) öncü bir çalışma sayılabilecek bu makalede yazar, Osmanlı şehirleri ile ilgili arşiv kaynaklarına dikkat çekiyor ve bu konuda araştırmacıların cevap bulması gereken temel meselelere değiniyor. Belirli ölçülerde ortaçağ İslâm şehrinden farklılaşan bir Osmanlı şehrinden bahsedebileceğini belirten Kreiser, şehirlerin mahalle merkezli yapılarına ve bu mahallelerde birarada bulunan dinî ve meslekî cemaatlerin varlığına değiniyor. Camii ve mekteblerin merkezde yer aldığı Osmanlı mahalleleri, kale içinden başlayarak zamanla sur dışına doğru yayılma eğilimi